

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

М. В. Папуча, М. М. Наконечна

**ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ
В ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ**

Навчальний посібник

Ніжин
2018

УДК 159.923(075.8)

П17

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 10 від 03.05.2018 р.

Рецензенти:

Тимошенко О. А. – доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат психологічних наук;

Литовченко Н. Ф. – доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат психологічних наук

Папуча М. В.

П17 Проблема розвитку в психології особистості : навч. посібн.
/

М. В. Папуча, М. М. Наконечна. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. – 52 с.

Посібник присвячений аналізу теоретичних основ проблеми розвитку в психології особистості. У першій частині (теми 1, 2) викладено авторську концепцію розвитку особистості (М. В. Папуча), у другій частині подано огляд різних наукових поглядів на проблему розвитку особистості в психології.

Посібник буде корисний у першу чергу фахівцям у галузі психології, а також філософам, соціологам, педагогам. Матеріал посібника може бути активно використаний у процесі професійної підготовки майбутніх психологів.

УДК 159.923(075.8)

© М. В. Папуча, М. М. Наконечна, 2018
© НДУ ім. М. Гоголя, 2018

ЗМІСТ

Передмова	4
Тема 1. Розвиток особистості як наукова проблема (М. В. Пануча)	5
Розвиток особистості: розгортання чи новоутворення?	5
Проблема взаємовідношення розвитку цілісної особистості та окремих психічних структур	7
Розвиток особистості як історія.....	9
<i>Питання для самоперевірки</i>	12
Тема 2. Особистісний розвиток як форма структурування особистістю власного внутрішнього світу (М. В. Пануча).....	13
Процес розвитку в психології	13
Особистісний розвиток людини	20
<i>Питання для самоперевірки</i>	24
Тема 3. Проблема розвитку особистості в психології (М. М. Наконечна).....	25
Українська психологія про розвиток особистості	25
Всєвіковий підхід до розвитку особистості	28
Гуманістична психологія про розвиток особистості.....	29
Розвиток особистості в необіхєвіоризмі.....	33
Розвиток особистості в культурно-історичній психології.....	34
Розвиток особистості у діяльнісному підході.....	35
Розвиток особистості: різні психологічні перспективи	39
<i>Питання для самоперевірки</i>	42
Післямова	43
Тематичний покажчик	44
Іменний покажчик	45
Література	46
Додаток.....	51

ПЕРЕДМОВА

"Будь-яке явище, яке розглядає психолог, може отримати адекватне пояснення, якщо воно стає предметом вивчення в його розвитку" [34, с. 408].

А. В. Петровський

Проблема розвитку особистості в психологічній науці виникає з оформленням персонологічних теорій та різних підходів до розуміння психології особистості. Питання про рушійні сили розвитку особистості, співвідношення психічного, соціального та особистісного розвитку, параметри, стадії та характерні риси розвитку особистості були і є предметом ґрунтовного наукового пошуку в психології.

Аналіз розвитку особистості як проблеми є шляхом пізнання, адекватним предмету такого наукового дослідження. Проблематизація розуміння особистісного розвитку в психології стимулює більш глибокий, рефлексивний та продуктивний теоретичний пошук. Б. Д. Ельконін зазначає: "Поза проблематизацією неможливе самовизначення, тобто визначення своїх власних можливостей та їх меж" [48, с. 4]. Психологічне пізнання процесу розвитку особистості як тенденція наукового поступу водночас є свідченням та стимулом зростання самосвідомості, самопізнання окремої людини (наприклад, психолога-науковця) та людства в цілому.

Розглядаючи особистість у її розвитку, психолог отримує можливість надійного та валідного дослідження, адже сама природа особистості передбачає її мінливість, рухливість, динамічність, прагнення до розвитку.

Навчальний посібник буде корисним під час викладання дисциплін "Психологія особистості", "Практична психологія особистості", "Вікова психологія", "Психологія розвитку".

Тема 1 посібника "Розвиток особистості як наукова проблема" та тема 2 "Особистісний розвиток як форма структурування особистістю власного внутрішнього світу" написана М. В. Папучею, тема 3 "Проблема розвитку особистості в психології" написані М. М. Наконечною. Кожна з тем завершується переліком питань, які можуть викликати діалогічну активність читача, його активну настанову на внутрішній діалог із викладеними в посібнику ідеями та думками.

ТЕМА 1. Розвиток особистості як наукова проблема (М. В. Пануча)

Розвиток особистості: розгортання чи новоутворення?

Розвиток особистості є, безсумнівно, найскладніше явище в світі, який ми знаємо. Безліч змістовних і цікавих наукових досліджень присвячені вивченню цього загадкового феномену.

В культурно-історичній теорії Л. С. Виготського процес розвитку особистості розуміється не як розгортання чогось згорнутого і закодованого, а як виникнення принципово нових психологічних якостей-новоутворень, яке відбувається в активній діяльності і взаємодії індивіда з культурним середовищем, іншими людьми. В цьому процесі біологічне (підсвідоме) відіграє свою роль, але це роль не програми. "Біологічний зв'язок, – зазначає Е. В. Ільєнков, – який відбивається в тотожності морфофізіологічної організації особин виду "homo sapiens", складає лише передумову (хоча й абсолютно необхідну і навіть найближчу), лише умову людського, "родового" в людині, але ніяк не "сутність", не внутрішню умову, не конкретну спільність, не спільність особистості і особистостей" [15, с. 325]. Такою ж лише передумовою, з іншого боку, є наявність духовно-культурного середовища – носія і зберігача загальнолюдських цінностей (надсвідоме). Ніде в голові людини не може бути ні в якому вигляді цих цінностей і спрямувань, тому що в голові людини – використовуємо тут стиль Е. В. Ільєнкова – одна суцільна біологія, а зовсім не цивілізація. До речі, найновіше відкриття людства в галузі біології на межі тисячоліть дозволило встановити геном людини, і в ньому немає генів самоактуалізації, самості, доброти, зла і т. ін. – тобто всього того, що могло б скласти програму під- або надсвідомості.

Щоб відбувся розвиток особистості (відбулося життя людини), між цими підсвідомим і надсвідомими передумовами повинна "розміститися" цілеспрямована активність самого індивіда, яка приведе до появи новоутворень. Між іншим, Л. С. Виготський і саму особистість вважав новоутворенням – і цілком справедливо, на наш погляд.

Отже, існує не суперечність навіть, а протиріччя: з одного боку, розуміння розвитку особистості як розгортання внутрішнього плану

(програми), який в якомусь вигляді є в людині зараз. З іншого – бачення розвитку як набуття психічних новоутворень в активній розподіленій діяльності. Протиріччя це виникає, на наш погляд, через позаособистісну логіку першої точки зору. Ці дві позиції можуть бути діалектично поєднані: розвиток особистості являє собою набуття індивідом психічних новоутворень у власній діяльній активності. Поява цих новоутворень і означає розгортання, ускладнення особистості в цілому.

Розвиток особистості відбувається шляхом привласнення індивідом культурно-історичного досвіду всього людства. Але не зовсім зрозумілими є механізми переплавлення цього досвіду в живу тканину особистості, в її досвід. З іншого боку, як привласнення досвіду сполучається з внутрішнім процесом розвитку і з активністю самої людини? Інакше кажучи, розвиток особистості відбувається лише в процесах навчання, виховання й інших формах взаємодії, але він і не відбувається лише в цих процесах. Дане протиріччя є суто епістеміологічним, і виникає воно через спрощене розуміння процесу привласнення, ототожненням його з соціалізацією. Остання є адаптивним "зовнішнім" процесом пристосування людини до соціальних умов існування. Привласнення ж є не просто засвоєнням (інформації, правил), а, використовуючи вираз філософа, "перенесення у власну голову" культурно-історичних значень. Це процес виникнення ідеального. Зустрічаючись у процесі реалізації власної активності з соціальним середовищем, людина створює з цих об'єктів (матеріальних, або ідеальних) особливі засоби-знаки, що допомагає їй реалізувати свою активність. Ці засоби перетворюються на психічні структури внутрішнього світу особистості, створюючи, розвиваючи і змінюючи його. Так відбувається з'єднання власних сутнісних механізмів розвитку з рухом особистості в соціумі. Фактично, як вказував Л. С. Виготський, розвиток особистості є не соціалізацією, а, навпаки, індивідуалізацією, оскільки в цьому процесі особистість ускладнюється і набуває унікальності та неповторності. Отже, протиріччя долається в тому, що як пише Е. В. Ільєнков, "індивід повинен "привласнювати" не готові результати розвитку культури, а лише результати разом з процесом, що їх породжує і продовжує породжувати, тобто разом з історією, яка їх створює" [15, с. 378]. Відбувається процес, який має назву

"розпредметнення", коли людина у власній активності здійснює розкриття вселюдських зусиль і механізмів, які привели до появи предметів культури. Це є, власне, квазідослідження, квазітворчість. Але оце "квазі" доречно лише з точки зору соціальної цінності результату. Для самої ж особистості, внутрішньо, це є справжня творчість. Ця теза дуже суттєва для педагогічного процесу. Вона засвідчує, що принципово неправильно є установка, яка панує в педагогіці і психології, ніби "розвиток інтелекту – наслідок оволодіння готовими знаннями, а також уміннями і навичками їхнього використання, та й взагалі психічний світ людини формується лише в процесі засвоєння посталих перед людиною готових, канонізованих форм культури, дидактично адаптованих до її вікових можливостей" [28, с. 70]. В цьому разі, зазначає далі Ф. Т. Михайлов, розвиток буде мінімальним і випадковим. Натомість, справді розвивальна освіта полягає в тому, що перед людиною ставиться не готовий об'єкт засвоєння, а створюється особлива навчальна ситуація, в якій у суб'єкта виникає власне завдання і власна творча активність, спрямована на оволодіння засобом і ситуацією в цілому. Л. С. Виготський написав про це: "Лише тоді, коли особистість оволодіває тією чи іншою формою поведінки, вона піднімається на вищу сходинку" [10, с. 316]. Тому, додаючи ми, що при цьому вона конструює простір як зовнішнього, так і внутрішнього світу.

Проблема взаємовідношення розвитку цілісної особистості та окремих психічних структур

Проблема взаємовідношення розвитку цілісної особистості і окремих психічних структур – це, власне, питання співвідношення цілого і частин у розвитку. Теоретично воно, завдяки діалектичній логіці, вирішується досить нескладно: "Розвиток кожної окремої функції, – зазначає Л. С. Виготський, – є похідною від розвитку особистості в цілому" [10, с. 316]. Отже, зрозуміло: розвиток особистості є визначальним і випереджальним щодо окремих психічних структур і механізмів. Ясно, що лише дослідження розвитку цілісної особистості може пояснити особливості розвитку її частин, і аж ніяк не навпаки. Те саме стосується і педагогічного управління розвитком

індивіда: вирішальний і прогнозований результат навчання та виховання можна досягти лише на лінії взаємодії з цілісною особистістю, але не на шляху впливу на окремі психічні функції. Загадково і дещо алогічно в цьому плані звучить наступна фраза Л. С. Виготського: "Отже, прослідковуючи розвиток кожної окремої функції, ми прослідкували цим самим і розвиток особистості" [10, с. 316]. Суперечність тут суто зовнішня, адже автор пише про свій аналіз, який проводився в тій логічній парадигмі, згідно з якою кожна функція не є окремою у прийнятому значенні (тобто ізольованою), а є такою, що несе на собі відбиток усієї особистості.

Дане протиріччя, однак, є достатньо гострим у сфері практично-психологічній та педагогічній. Дійсно, якщо виходити з того, що особистість не є вродженою, а виникає, треба визнати наявність певного періоду розвитку дитини, коли особистості ще нема. Яким би не був він за терміном, але процеси, які відбуваються протягом нього, є, безумовно, надважливими. І тут індивід розвивається в протилежній логіці: тут розвиток кожного окремого процесу є вирішальним, а похідною від їхнього розвитку, вживаючи термінологію Л. С. Виготського, буде цілісна особистість. Ясно, що ця логіка вимагає абсолютно своєрідних систем експериментальної роботи і педагогічної діяльності (навчання та виховання). Ми схильні вважати, що з появою особистості ситуація не просто обертається, вона залишається діалектично суперечною і дуже складною. На рівні з тим, що особистість як цілісність тепер дійсно визначає і спрямовує розвиток окремих структур (ми назвемо цей процес особистісним розвитком), останні теж визначальним способом впливають на розвиток цілісної особистості. Відбувається постійний плин, нескінченний перехід одне в одне, так що визначити домінуючу структуру не так вже й просто (так, дуже часто проблеми окремих структур, наприклад, мислення, пам'яті або темпераменту, є справжнім обмежувальним фактором розвитку цілісної особистості. Так само може бути і навпаки).

Розвиток особистості полягає в організації й інтегруванні людиною свого внутрішнього світу. Це є шлях до себе, шлях самопізнання і самоусвідомлення. Власне кажучи, психічний розвиток тільки тоді стає розвитком особистості, коли він починає являти собою рефлексію людиною власного досвіду. З цього моменту людина сама

визначає напрями власного розвитку, контролює його і несе за нього відповідальність. Це є те, що в сучасній психології називають саморозвитком.

Але, водночас, розвиток особистості не може бути зведений до рефлексії. Насправді, і про це дуже глибоко писав С. Л. Рубінштейн, дійсний особистісний розвиток здійснюється лише в площині активної діяльній взаємодії людини з навколишнім світом. Індивід розвивається як особистість не занурюючись в себе і втікаючи від світу, а, навпаки, активно взаємодіючи зі світом, з іншими людьми.

Розв'язання цієї суперечності полягає в одночасному "утриманні" цих двох ліній розвитку. Людина, яка зосереджується на собі, відсторонюючись від світу, "тікаючи від нього", – як це формулював Е. Фромм, є дисгармонійною особистістю, а її розвиток деформується, спонукаючи інволюцію. Але разом з тим людина, не здатна до глибокої рефлексії і саморегуляції, теж є дисгармонійно-поверховою, безвідповідальною і неперспективною. Адже така позиція зумовлює недостатність саморегуляції та кризи відповідальності. Врешті-решт вся особистість може бути зведена лише до зовнішніх проявів, являючи собою простий набір соціальних ролей-масок.

Розвиток особистості як історія

Розвиток особистості є, фактично, історією її розвитку. Безперервність перебігу особистісних процесів означає, що в кожному період свого існування особистість слід розглядати як результат існування минулого. Її сьогодення ґрунтується на історії розвитку, є похідною цієї історії. Визначальним є досвід, якого набуває особистість, здійснюючи життєвий шлях. Виходить, що особистість, її дійсний теперішній стан і її майбутнє можна зрозуміти і пояснити, виходячи з історії її розвитку. Це положення дуже широко використовується в окремих напрямках практичної психології, особливо в психоаналізі. Абсолютизація його призводить до прийняття тези, що минуле особистості визначає і жорстко детермінує її життєвий шлях (З. Фройд і особливо А. Адлер). Однак життєвий досвід і наукові факти говорять про те, що особистість, закономірності її розвитку і прогнозування майбутнього, насправді, не можна зрозуміти, лише на

підставі досвіду і минулого самих по собі. Зокрема, в когнітивній психології доведено, що відтворення матеріалу з пам'яті відбувається не таким чином, як ми щось беремо з резервуару, а строго в контексті сучасної ситуації і проблем сьогодення. Більше того, матеріал, що відтворюється, не є в чистому вигляді таким, як він запам'ятовувався. Він сам є іншим, таким, як бачить його людина зараз. З цим явищем дуже часто зустрічаються практичні психологи і психіатри, коли досліджують преморбідні стани: не лише пацієнт, але й його близькі тлумачать минуле з точки зору того, що людина стала хворою. Вони ніби шукають в ньому підтвердження розвитку хвороби (або навпаки, тлумачать його так, ніби ніякої хвороби просто не могло бути. Це – в разі, коли близькі не приймають хворобливого стану пацієнта). Г. Олпорт, полемізуючи з психоаналітиками, встановив наявність у людини так званих "автономних комплексів". Ці новоутворення мотиваційного характеру формуються у людини на певному етапі життя і зовсім не пов'язані з історією розвитку. Принаймні, функціонування автономного комплексу та його виникнення повністю визначається сучасним життям людини.

Грунтовно вирішує співвідношення минулого, сучасного і майбутнього в розвитку особистості Л. С. Виготський у вченні про "зону найближчого розвитку". Перераховані та деякі інші суперечності в тлумаченні розвитку особистості підкреслюють складний і неоднозначний характер цього процесу. Витоком таких суперечностей є невизначеність змісту категорії "розвиток особистості", яка є ключовою і зумовлює розуміння окремих механізмів і фактів. Однак не слід думати, що це питання має однозначне вирішення. "В науці, – зазначає Е. В. Ільєнков, – з приводу кожного предмета завжди можливі у крайньому разі дві взаємовиключні теорії, однаковою мірою виправдані і з точки зору "чистої логіки", і з точки зору досвіду. Ці антиномії – індикатори довічної незавершеності пізнання і моральної сфери ("практики")" [14, с. 205]. Зрозуміло, що процес розвитку як всезагальний момент існування світу в цілому, в конкретних об'єктах цього світу повинен мати свою специфіку, відрізнитися від такого ж процесу в інших об'єктах. Ми вважаємо, що відносно розвитку особистості в наявних на даний час теоріях ця специфіка не враховується. Відбувається так, що власне розуміння

дослідником категорії "розвиток" простим і прямим способом "накладається" на існування особистості. Саме ця "операція" породжує окремі недоречності і деформує наше уявлення про життєвий шлях особистості.

Аналіз засвідчує, що особистість розвивається у формі становлення. Саме це поняття найбільшою мірою відбиває сутнісні особливості даного процесу. Термін "становлення" найчастіше вживається як синонім "розвитку", чи "формування". Тим часом, у теоретичних шуканнях О. Ф. Лосєва ми знаходимо ретельну розробку цього поняття як такого, що відбиває специфіку розвитку не взагалі, а лише окремих ускладнених систем, до яких належить і особистість. Становлення, за О. Ф. Лосєвим, є такою формою розвитку, "коли з простого кількісного назрівання виникають все нові й нові якості, незрозумілі, якщо попереднє кількісне назрівання розуміти лише абстрактно кількісно" [19, с. 73]. Отже, щодо певних структур і систем розвиток відбувається у вигляді становлення кількісно-якісних структур. Так виникає і людина – "продукт історичного розвитку, згусток суспільно-історичних відносин" [19, с. 74].

Становлення, визначає О. Ф. Лосєв, "є неперервний процес зміни, коли не можна встановити жодної визначеної точки, котра б порушувала суцільну безперервність простору" [18, с. 275]. Це визначення сприяє певному цілісному погляду на життя особистості, яке протікає у вигляді її становлення. Будь-яке відхилення, навіть психічну хворобу людини, слід розглядати лише у контексті цілісного процесу становлення – ніяка "точка" нашого життя не може бути відірвана від цілісного потоку. Життя людини, пише О. Ф. Лосєв, "є перш за все становлення, тобто нерозчленоване, суцільне, неперервне, неділиме ні на які стійкі і взаємороздільні точки становлення. Життєве становлення не можна скласти лише дискретних точок. Рух зовсім не є сума нерухомих точок. Це, як кажуть математики, континуум" [18, с. 26]. Далі філософ звертає увагу на те, що для того "щоб становитися, треба спочатку бути чимось, і це "щось" повинне залишатися незмінним у процесі всієї зміни: що ж тоді і міняється, якщо немає нічого незмінного?" [18, с. 100]. Це дуже важлива та глибока думка, і О. Ф. Лосєв багато разів повертається до неї, формулюючи дещо по-іншому. Тим самим поняття розвивається і

поглиблюється. За основним правилом діалектики, пояснює він в іншому місці, становлення може відбутися лише тоді, коли є те, що саме є і що залишається незмінним при всіх своїх змінах, які фактично відбуваються. "Як тільки порушиться і зміниться в своїй сутності це "що", так можна сказати, перервалось і його становлення, почалось становлення чогось іншого" [20, с. 243]. Це зауваження дозволяє по-іншому зрозуміти й усвідомити весь цілісний континуум розвитку людини. Якщо виходити з того, що особистість виникає, існує і зникає, слід, строго притримуючись позиції О. Ф. Лосєва, визнати, що ми маємо не один єдиний, а три різні (і принципово різні) процеси розвитку людини. Розвиток, який породжує становлення особистості (до її появи), і розвиток, який продовжує цей процес у зовсім інших формах (після смерті або повної руйнації особистості). На жаль, ця думка ніяк не відбивається в психологічних дослідженнях особистості, навіть в генетичній психології та в культурно-історичній теорії. Нам здається, що вона може відкрити принципово новий і продуктивний шлях досліджень в майбутньому.

Питання для самоперевірки

1. *Як можна вирішити дилему "розгортання – новоутворення" щодо розвитку особистості?*
2. *Чим становлення відрізняється від зростання та розвитку?*
3. *Як співвідносяться минуле, теперішнє та майбутнє в розвитку особистості?*
4. *Яка роль активної взаємодії людини зі світом в особистісному розвитку?*
5. *Яким чином розвиток особистості пов'язаний із рефлексією?*
6. *Як співвідносяться ціле та окремі частини в розвитку особистості?*
7. *Як співвідносяться "творчість" та "квазітворчість" в особистісному розвитку?*

ТЕМА 2. Особистісний розвиток як форма структурування особистістю власного внутрішнього світу *(М. В. Пануча)*

Процес розвитку в психології

Явище розвитку в психології є "зоною підвищеної уваги", викликає серйозну увагу дослідників і, разом з тим, залишається мало вивченим. Це має своє пояснення, так би мовити, самим предметом – дуже складні і багатозначні процеси, що забезпечують розвиток психіки. Особливо важливо на сучасному етапі (в контексті досягнень синергетики і постнекласичної парадигми) зрозуміти роль самої особистості як складної самоорганізованої системи у власному розвитку. Цей інтерес має не лише теоретичний характер, оскільки з проблемою саморозвитку людини так чи інакше зустрічається кожен практикуючий психолог.

Мета даного розділу полягає в спробі концептуалізації явища особистісного розвитку в його тісному зв'язку з соціальним оточенням людини.

Свого часу Л. С. Виготський зазначив, що процес розвитку в психології є явище складне, багатоаспектне, неоднозначне, що він – неоднорідний і багатосаровий і сам потребує ретельного детального вивчення. Повною мірою (і – особливо!) це стосується такого складного явища, як становлення цілісної особистості. Ми маємо намір, зокрема, тут показати, що поняття "особистісний розвиток" (яке все частіше вживається в літературі, але без пояснення, як синонім звичного "розвитку особистості") означає, на наш погляд, зовсім інше явище, і ці два терміни не можна вважати синонімами. З нашої точки зору, особистісний розвиток є явищем, поєднаним з підвищеними вимогами до суб'єкта розвитку, значними труднощами, і його акт часто являє собою дійсну життєву драму людини. Спочатку треба визначити область, де "працює" дане поняття, і одночасно встановити, які ж сутнісні особливості явища, яке воно позначає. Для цього ми спробуємо залучити погляди С. Л. Рубінштейна, А. Маслоу, Дж. Б'юджен-таля і К. Роджерса, щоб вибудувати те, що Г. Бейтсон назвав "діалогом ідей".

Описуючи у праці "Человек и мир" людину як суб'єкта життя, С. Л. Рубінштейн говорить про два способи існування людини і, відповідно, про два ставлення її до життя: "Перший – життя, яке не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких живе людина" [39, с. 366]. Спочатку батько, мати, потім подруги і вчителі, потім чоловік, діти і т. д. "Тут, – пише С. Л. Рубінштейн, – людина вся в середині життя, будь-яке її ставлення – це ставлення до окремих явищ, але не до життя в цілому" [39, с. 366]. Відсутність такого ставлення до життя в цілому пов'язано із тим, "що людина не виключається із життя, не може зайняти мислено позицію для рефлексії над нею. Це є існуюче ставлення до життя, але не усвідомлюване як таке" [39, с. 366]. Це життя є "майже природнім процесом". Людина вся пов'язана із безпосереднім оточенням морально-етичними зв'язками і зобов'язаннями. Вона – зобов'язана, але одночасно і захищена тими і тим, перед ким і чим виконує зобов'язання. Людина знаходиться в безпеці, їй звично і гарно. Вона, повторимо, захищена, але, оскільки вона "не усвідомлює життя", ця захищеність є своєрідним коконом, у якому людина виявляється спеленою. А. С. Арсеньєв у неперевіреному аналізі книги С. Л. Рубінштейна "Человек и мир" говорить про вкоріненість: "Спочатку індивід інтегрує себе у вихідних кінцевих визначеностях: спадкових особливостях, особливостях індивідуального і соціального оточення і т. п." [4, с. 143–144]. Таким чином, перший спосіб життя характеризується тим, що в сучасній літературі отримало назву "повсякденність" – звичність, логічність, укоріненість, захищеність, надійність і ґрунтовність за відсутності можливості усвідомити все життя. "Тут, – говорить Рубінштейн, – моральність існує як невинність, як невідання зла, як природній стан людини" [39, с. 366].

Однак життя досить часто, зауважує С. Л. Рубінштейн, "розхищує" ці основи моральності, що супроводжується руйнуванням налаштованого побуту, способу життя. В цьому разі потрібно будувати нову мораль, причому свідомо і на новій основі, "тут неможливе просто перебування в стані своєї цнотливості. Таким чином, треба або чекати, поки знову складеться налагоджене буття, спосіб життя, чи іти до моральності іншим, свідомим шляхом" [39, с. 366]. Або, додамо ми, спробувати завмерти, зіграти моральність на уламках

старого способу, обманути і себе, і інших. І це, як і перше, відмічене С. Л. Рубінштейном, є шлях в аморальність, обман, деградацію і гру в життя.

"Другий спосіб існування пов'язаний з появою рефлексії. Вона ніби призупиняє, перериває цей безперервний процес життя і виводить людину подумки за її межі. Людина ніби займає позицію поза нею. Це вирішальний, поворотний момент. Тут закінчується перший спосіб існування. Тут починається або шлях до душевного спустошення, до цинізму, до морального розбещення, чи другий шлях до побудови морального людського життя на новій свідомій основі" [39, с. 366]. Ми спеціально навели довгу цитату, оскільки в цій думці С. Л. Рубінштейна сконцентрована вся складна життєва ситуація людини. Далі ми розглянемо, як реалізуються положення С. Л. Рубінштейна в реальній психології індивідуального життя окремої особистості, покажемо на конкретному прикладі явище трагізму: "Трагізм виникає там, де щось хороше і прекрасне втягується життям у згубний для людини конфлікт" [39, с. 368].

Про розвиток людини в межах першого і другого способів існування можна сказати багато цікавого. Однак спочатку треба хоча б коротко проаналізувати ці способи. Безумовним є те, що описаний С. Л. Рубінштейном перший спосіб є не чим іншим, як ідеальною моделлю (яка в природі і житті не існує). Адже рефлексія з'являється у людини дуже рано, а безрефлексивне існування не властиве вже навіть немовляті, тому, за одним дуже цікавим для нас критерієм (про який – трохи пізніше) ми, для надання опису реалістичності, поєднали б цей спосіб з першою (негативною) частиною другого способу існування, а другу (позитивну) його частину представили б як окремий спосіб існування. Крім того, нам здається, що недостатньо пов'язувати розхитування усталеної системи життєвого укладу тільки з зовнішніми впливами. Людина цілком здатна розхитати, навіть підірвати її з середини, із себе, інтенціонально. Що дійсно істотно і неспростовувано, так це те, що "зсередини" першого способу (з "негативною" частиною другого) людина не може побачити, усвідомити, відрефлексувати все життя. Точніше і правильніше з точки зору практичної психології буде сказати, що вона не тільки не може цього зробити, але й не хоче (боїться!), тому що суб'єктивно вона впевнена

у тому, що те, чим вона живе, і є все життя. І більше усвідомлювати нічого не треба, тому що це неправда (тут дуже близька аналогія зі встановленим Л. С. Виготським правилом: чим більша розумова відсталість людини, тим вища у неї самооцінка). Так і тут – чим глибше занурена й охоплена людина укладом життя, тим більше вона впевнена, що це і є все життя. Принаймні таким воно має бути. Це спосіб життя касти, секти чи глибоко регресивної закритої авторитарної сім'ї. Чи розвивається людина у цьому випадку? Відповідь тут однозначна: безумовно, вона розвивається, і це – знайомий нам розвиток особистості. Як би не була закрыта, обплутана, сповита (!) особистість, система, навіть найбільш жорстка, завжди має дозволяючі можливості – досить достатні для розвитку людської особистості як системи, яка саморозвивається, саморегулюється. Діти ходять до школи, потім на роботу – виникають нові знання, уміння, нові знайомства і способи поведінки. Є ЗМІ, книги, родичі, коло знайомих і друзів. Все це, безумовно, визначає те, що розвиток особистості відбувається. Однак з'являються не тільки нові знання й уміння: контакти (безпосередні і опосередковані) приводять до появи нових поглядів, бажань, мотивів, інтересів... Крім того, "працюють" суто "фрейдівські" потреби... І ось тут починаються колізії розвитку. Людина не виходить за межі даного способу існування, але вона не може придушити нові стимули. Вона боїться залишитися без захисту системи і тому змушена вчиняти аморально. Просто кажучи, брехати. Адже що таке так зване "слухняне дитя" в умовах жорсткої авторитарної сім'ї? Це, як правило, наскрізь брехлива істота, яка навчається задовольняти свої нехитрі (але заборонені сім'єю) потреби непомітно від дорослих, завжди постаючи перед нами як ідеальний член системи. Потім це дитя виростає, потреби ускладнюються, їх вже практично не можна приховати, але система (спосіб існування) захищає себе тим, що даний індивід і наглядч... грають в те, що нічого не відбувається. Зберігається суто зовнішня вірність, відданість системі. І це – стиль, і система, виявляється, пронизана брехнею. Уся. Але вона стійко захищається і... існує, незважаючи ні на що. Існує історично, перетворюючи брехню на спосіб існування ("Мама не бачить, думає, що я на роботі, – значить, можна". Прямо, відкрито, чесно – у жодному разі). Причому санкції системи

прибираються в найрізноманітніші шати, і дуже часто – в прозоро-білі і кришталево чисті. Що, між іншим, не міняє суті справи, просто санкції змінюються маніпулюванням, причому досить успішним і майстерним, оскільки об'єкт дуже гарно знайомий з дитинства. І вона починає свято вірити, що все гарно і що вона вчиняє за власним бажанням (забуваючи, зрозуміло, про брехню, обмани, хитрощі і т. д.). Ми, взагалі-то, вже давно знаходимося на "території" К. Роджерса, бо мова йде про "умову цінності", "Я-концепцію" і "конгруентність" (точніше – інконгруентність) [27].

Людина першого, за С. Л. Рубінштейном, способу існування, виявляється, не усвідомлює не тільки весь світ, вона і в собі ж усвідомлює тільки те, що дозволено нормою (умовою цінності). Слід зазначити також, що людина (ймовірно, краще сказати тип людини), яку ми описуємо, закрита Світу і принципово недіалогічна (діалогізм тут розуміється в традиції поглядів М. М. Бахтіна, М. Бубера, В. С. Біблера, Л. С. Виготського, К. Роджерса). Що ми маємо на увазі конкретно, розглянемо на прикладі ідей М. Бубера [8]. Така людина виявляється цілковито нездатною до "Я – ТИ" стосунків і весь час існує у світі стосунків "Я – ВОНО" (ВІН, ВОНА, ВОНИ). Нема потреби пояснювати кардинальні відмінності цих відношень, адже трактат М. Бубера "Я і ТИ" гарно відомий, давно став класикою. Відношення "Я – ТИ" недоступне у зв'язку з закритістю, недовірою, невротичним страхом, симбіозом з нормою (простіше кажучи, людина не відділяє себе від норми чи її носія і виокремити своє Я просто не в змозі), тому будь-яке ТИ для неї – чуже, (ВІН – в термінології Бубера). Його цікаво узнати, використати, але відкритися, стати собою, "вийти" у сферу відношень "Я – ТИ" виявляється неможливим в принципі. Від цього – нестійкість зв'язків, відштовхування, роздратованість ("а що взагалі робити поряд з Іншим таким же, поряд з ТИ"?). Навіть якщо знаходиться людина діалогічна, з якою вдається на короткий проміжок часу встановити відношення "Я – ТИ", закінчується це найчастіше дуже швидко і плачевно. Світи, які відкрилися (свій, Світ Іншого, Світ зовнішній) жахають, наростає почуття провини за відхід від канону, носій якого набуває мало не містичного статусу, і людина закривається, тікає, роблячи для себе катастрофічного висновку: вона вчинила дуже погано (порушила умову цінності, зашкодила носію,

усе було дуже погано і негідно, Другий – винуватий найбільшою мірою). Такою є розплата.

Більше того, за нашими спостереженнями тип людини, який ми описуємо, виявляється нездатним і до внутрішнього діалогу, який необхідний для вибудування особистості. Такий діалог підмінюється вибаченнями перед канонами і самозвинуваченнями, з запевненням себе, що більше ніколи, ніколи... не буде вона відкриватися як Людина і як Особистість, тому Світ, другий існують для такої людини не просто як дещо "штучне", "зроблене", як "сировина" (так писав С. Л. Рубінштейн), а ще і як дещо закрите, вороже, яке треба обманути, від якого треба захиститися і (не дай Боже!) пробувати його пізнати, пробувати жити в ньому... Слід зазначити також специфічну роль Інтернету у даній проблемі. Дуже часто люди описаного типу компенсують свою неповноцінність, свій страх Світу активним використанням комунікативних програм. З одного боку, це дійсно приносить полегшення. Але з іншого, змістового боку, діалогічність при цьому не розвивається, а розвивається деструктивна комунікативна позиція – потреба в особистісному контакті з живою людиною поступово деградує, іноді до цілковитого зникнення Тут природно, закономірно вкорінюється проблема самотності, яку, однак, ми в цій праці розглядати не будемо.

Виникає питання, важливе в практичному плані: чи обов'язково описана людина потребує психологічної корекції? Взагалі, чи може вона бути щасливою? На це, здавалось би, неоднозначне питання ми даємо абсолютно однозначну відповідь: така людина зовсім не обов'язково потребує корекції і допомоги. І, крім того, вона може бути цілком щасливою (анекдот про горобця у кулі гною). І ще більше того – спроба такої корекції може вкрай негативно розцінюватися людиною, і це вже "територія" А. Маслоу [27]. Він, як відомо, постулював двополярність напряму розвитку. Кожний полюс якщо не виключає, то серйозно тривожить протилежний. Ось ці полюси: перший – адаптація, другий – власне розвиток, зміни (які порушують цю адаптацію). В людині, за А. Маслоу, є завжди обидва полюси, але перший із описаних С. Л. Рубінштейном способів існування спрямований лише на адаптацію. Причому остання може бути ідеальною і такою глибокою, що перед нами практично спляча людина

("природній спосіб існування", за С. Л. Рубінштейном). Чи варто її будити – питання дуже непросте. Особистість розвивається, все подобається – чи варто?..

Однак має рацію, зрозуміло, і С. Л. Рубінштейн. Люди не можуть інкапсулюватися. Життя часто ставить перед існуючими таким способом людьми неочікувані завдання, які розхитують усталений спосіб життя. Причому ми не говоримо тут про потрясіння, які мають масштабні зовнішні джерела (війни, стихійне лихо, масові хвороби і т. д.). Частіше мова йде про менш інтенсивні, але не менш хворобливі явища. Скажімо, вибір людини, з якою буде пов'язане життя (коханний, дружина, чоловік). Часто вибір здійснюється серед людей, які живуть таким же чином, за тими ж устоями. Але не завжди. Адже мова йде про кохання, яке взагалі-то вище за всіх ці способи і догми. І тут потрібні стосунки "Я – ТИ", яких немає в арсеналі людини. Тоді виникає проблема, для вирішення якої, однак, спільнота накопичила цілу низку стратегій захисту. Часто від об'єкта просто тікають (1), ховаючись за звичними сітками догм і придушуючи у себе почуття і бажання; якщо це чомусь не вдається, починає діяти система знеславлювання, дискредитації об'єкта. При цьому усе хороше просто витісняється, а погане загострюється до невпізнанності, перетворюючи людину на справжнього монстра (2); іноді об'єкт пробують втягнути до своєї віри, привчити до даного способу життя, що, як правило, виходить погано (3); можуть активізуватися кроки щодо пошуку потрібного подібного партнера (4). Крім того, використовуються санкції (5), іноді доволі жорсткі, навіть жорстокі; посилення люблячої людини в далекі тривалі поїздки під обов'язковим наглядом (6) і багато інших форм захисту, в тому числі і захисти безсвідомі. Дозволяючи собі абсолютно аморальні і неособистісні вчинки... і усе це заради чого? Чому краще мати зв'язки, ніж одружитися з коханою, але... чужою людиною? Та саме тому, що вона – чужа і, значить, становить загрозу для даної системи.

І все-таки, саме в подібних ситуаціях знаходяться люди, які виявляються здатними до другого (за С. Л. Рубінштейном) способу існування. Інакше кажучи, вони виявляються здатними до дуже складного і витратного акту особистісного розвитку.

Особистісний розвиток людини

А. С. Арсен'єв пише: "Людина приречена до розвитку, до подолання цієї кінцевості. Тому в процесі такого розвитку відбувається дезінтеграція, порушення цих усталеностей" [4, с. 143–144]. Цей процес супроводжується гострими внутрішніми конфліктами, запереченням свого емпіричного Я, але в цілому це явище позитивне, оскільки на певному етапі стає можливою нова, вторинна інтеграція. "Особистісний розвиток може бути зрозумілий як реалізація індивідом своєї потенційної універсальності, безкінечності, як становлення Людини в індивіді" [4, с. 143]. Написане повною мірою прожите і пережите автором як людиною і психологом-практиком, і ми можемо стверджувати: так, зрозумілий особистісний розвиток є дійсно дуже складним процесом, який кардинально торкається особистості, витримати (здійснити, дійти до кінця) його дається далеко не кожному. Окрім того, життєва практика показує, що цей процес виникає досить рідко. Що ж, загалом, відбувається з людиною? Вона виявляється в ситуації неможливості жити далі (причому це – буквально). Внутрішні умови – бажання, почуття, переживання – накопичуються і "вимагають" вирішення. Вимагають наполегливо, щогодинно, щомиті ... фруструються і ще більше загострюються не знаходячи виходу. Зовнішні обставини зовсім не пристосовані до того, щоб цей "вихід" відбувся, навпаки, вони тиснуть, вони байдужо-агресивні... Врешті-решт ситуація виявляється нестерпною. Людина повинна зробити крок і змінитися (особистісний розвиток). Він – винятково свідомий, цей крок, і охоплює всю особистість "згори донизу", тому особистісний розвиток може бути тільки свідомим і йти тільки згори, з найбільш розвинених та інтегрованих складових особистості, починаючи звідси процес дезінтеграції. Як зробити цей крок? Яким він має бути? Першою найважливішою складовою цього процесу, найскладнішою складовою, на якій більшість людей і зупиняється, є прорив, пробивання до себе, свого дійсного внутрішнього світу, свого Я. Для цього треба розкритися світу, вийти в діалогічну позицію, не боятися світу і себе. Треба встановити "Я – ТИ" стосунки із собою. Це не просто складно й страшно. Це треба уміти робити, і тут може знадобитися професійна допомога. Чому? Слідом за Дж. Б'юдженталем [9]

ми вивчали і стверджуємо, що дійсне внутрішнє Я людини найчастіше виявляється ретельно прихованим від неї самої шарами ірраціоналізмів, догм, правил, заборон, переконань, які ніби підставляються людині, і вона приймає їх за свої власні, що насправді є дуже великою брехнею. "Любити можна тільки людину свого кола", – це ж моє правило, воно в мені з незапам'ятних часів. І ось зараз я люблю людину зовсім чужого, зовсім "іншого кола", і я ж її – таки люблю! Так як же це може бути?" Чи: "Сенс життя може бути тільки в роботі". Це ж – моє, я все життя дотримувався цього свого правила, а тепер я бачу, що – не тільки я втомлююсь, мені цікавіші інші справи... Що відбувається зі мною?". Це – вузлові пункти. Чи людина переконає себе, що це і справдс її кредо, зруйнує кохання, стане емоційно вигорати на роботі. Чи вона зрозуміє – правила чужі, треба йти далі, глибше, до себе. Шукати і слухати своє духовне Я, яке саме моє, не бреше, буде зі мною. Психотерапевти, зокрема Дж. Б'юджен-таль [9], А. Ленгле [21], ясно показують, як треба йти до свого дійсного духовного Я, як треба слухати і чути його, однак цей шлях довгий і тернистий, і далеко не кожний здатен самотійно його пройти. Але не тільки самотійно. Зараз усе більше людей звертаються у подібних випадках за психологічною допомогою, і нас дуже хвилює, що замість кваліфікованої психотерапії вони часто зустрічаються із дилетантизмом і профанацією. Коли за 15 хвилин, перед очима у всієї групи, тільки сьогодні познайомившись із клієнтом так званий "терапевт" проголошує розхожу істину, яка в умовах антуражу і емоційного напруження (не забудемо, в якому стані знаходиться людина) сприймається як одкровення, – який вже тут шлях до себе? Йому ж, "терапевту", не до тями, що клієнт знаходиться зовсім не в діалогічній позиції, а значить, опрацьовувати (переживати і усвідомлювати) його пораду не здатний. Він здатний тільки взяти на віру, некритично поставитися до "терапевта", так само, як до носія придушуючих норм, тобто він знаходиться в стані напівтрансу і "терапевт" для нього – гуру. Повторимо, багато терапевтів цього не розуміють і свято вірять, що ведуть діалог з клієнтом, групою. Але ще гірші ті, які розуміють, і роль гуру їм навіть дуже подобається (ще й непогані гроші приносить). Людина повірила, усе зруйнувала, травмувала близьких і чекає чергового одкровення, повільно, але надійно стаючи

невротиком. Це – дуже болісна і серйозна проблема сучасної вітчизняної психотерапії.

Таким чином, перший етап особистісного розвитку – пошук свого власного Я і слухання його, відволікання від усієї брехні, присвоєної в "умовах цінності" і нав'язаних "терапевтом" правил і догм. Власне, тут дійсно відбувається дезінтеграція і дискредитація, але не своїх, а засвоєних в "умовах цінності" і прийнятих за свої поглядів, точок зору, правил, смислів. Це дуже складний момент у житті людини, коли працює переживання. Воно співвідносить інформацію мого духовного Я, внутрішні стани і зовнішні обставини. Переводить це в "своє-живе" (переживає) і знаходить новий смисл життя, на основі чого вибудовується нова структура внутрішнього світу. В поведінці це пов'язано з "кроком", вчинком – своїм, суб'єктивним, особистісним актом, який відбувається чи взагалі не пов'язаний із зовнішніми умовами і з повною інтеграцією присвоєних колись в "умовах цінності" норм і правил, чи (більш високий рівень) з урахуванням і принциповою переробкою їх в акті власної вільної світобудови. Людина вчиняє морально, тобто за законами вселюдськими (добро, краса, істина), а не моральних догматів якоїсь групки... Це і є вторинна інтеграція. При цьому основні "опори" життя – цінності, смисли, провідні мотиви – кардинально змінюються на дійсно свої. Вони набувають надзвичайно високого статусу, їх хочеться захищати і відстоювати, незважаючи ні на що. Безумовно, це також складний процес – людина входить в конфлікт із соціальним та із слідами соціалізації "в собі". Саме це побачив свого часу К.-Г. Юнг. Він, зокрема, пише, що "переважна більшість людей обирає не власний шлях, а конвенційний, і внаслідок цього кожний із них розвиває не самого себе, а який-небудь метод, а значить, дещо колективне за рахунок власної цілісності" [49, с. 73]. І далі: "Насправді акція особистісного розвитку – це, на погляд стороннього, непопулярна справа, малоприємне ухилення від прямого шляху, що нагадує неприродні дії схимника" [49, с. 73]. Однак люди, дійсно, "приречені" і потенційно здатні (усі без винятку) на такий розвиток, і штовхає їх до цього, вважає Юнг, те ірраціональне, що він називає "ПРИЗНАЧЕННЯМ" [49, с. 74]. Саме завдяки такому розвитку люди змінюють і створюють соціум та культуру, забезпечуючи прогрес

суспільства (бо не стільки соціум створює особистість, скільки, навпаки, особистість – соціум). У праці "Человек и мир" С. Л. Рубінштейн чітко проводить цю думку: "Внутрішні стосунки є основою, сутністю і субстанцією зовнішніх відношень" [39, с. 308]. "При цьому, строго кажучи, внутрішні умови виступають як причини..., а зовнішні причини як умови, як обставини" [39, с. 310]. К.-Г. Юнг опосередковано вказує на одну важливу, на наш погляд, деталь: особистісний розвиток відбувається тільки тоді, коли людина – одна. Однак їй в цьому акті дуже часто потрібна уміла, кваліфікована, професійна допомога і підтримка. Адже акт особистісного розвитку відбувається в гострих (неможливих!) життєвих умовах, і людині так легко помилитися, зупинитися, розчаруватися... Нам відомий унікальний випадок, коли людина виросла і живе в жорстоких "умовах цінності", але рефлексує, страждає від цього і дуже легко, одразу уміє "проходити" до свого всезагального духовного Я в звичайних умовах.

Здавалося б, акт особистісного розвитку – прямо для цієї людини, він налаштований на неї і чекає її. Але коли склалася ситуація "неможливості так жити далі" (необхідна умова початку особистісного розвитку), коли різко зросла емоційність і багаторазово загострився тиск оточення, людина практично відмовилася від діалогів із своїм духовним Я, почала зупинятися на різних стратегіях захисту і ніякого особистісного розвитку не відбулося. Через низку обставин ми не могли втрутитися в цей процес і він фактично призупинився, поставив людину в стан цілковитої розгубленості. Звертання до "терапевтів" тільки загострило та підсилило цю розгубленість і непослідовність, і, на наш погляд, виникла загроза інтеграції особистості по невротичному шляху. В даному разі акт особистісного розвитку не відбувся. Однак бувають випадки, коли він відбувається, але людина, структуруючи заново свій внутрішній світ, опирається на смисли, які забезпечать не прогресивний, а регресивний шлях розвитку, призводячи до негативізму, девіацій, інших великих і малих неприємностей, тому, підкреслимо ще раз, особистісний розвиток – та сфера, в якій присутність професіонала – кваліфікованого, досвідченого й умілого психолога – є дуже бажаним.

На завершення нам хотілось би визначити своє ставлення до двох способів існування людини взагалі й особистісного розвитку

зокрема. Нам би не хотілось, щоб у читача виникло враження, ніби ми різко проти першого способу існування і жорстко критикуємо людей, які не здійснюють акти особистісного розвитку. Ми усвідомлюємо, що описане певною мірою лише схема – життя людини тонше, складніше, нюансованіше і різноманітніше, ніж будь-який його опис.

Усі ми хочемо і досить часто та довго живемо "за першим способом", знаходячи в цьому відраду, захист і задоволення (сім'я, близькі друзі, звичне, прогнозоване оточення і т. д.). Інакше кажучи, цей спосіб існування має повне право на існування. Тут уся справа у ступені тиску, "загрузлості", закритості. Інша справа – особистісний розвиток – акт складний, затратний, іноді може відбуватися всього один раз у житті, а іноді і зовсім не відбуватися, хоча у більшості людей, нам здається, протягом життя відбувається декілька таких актів. І людина має бути готовою до нього, вона має хотіти його, якщо вона – людина.

Питання для самоперевірки

- 1. Які два способи існування людини описує С. Л. Рубінштейн?*
- 2. Як ви розумієте поняття "особистісний розвиток"?*
- 3. У чому може полягати акт особистісного розвитку?*
- 4. Що таке рефлексія?*
- 5. Опишіть теорію діалогу М. Бубера.*
- 6. Чи може людина постійно знаходитися в модусі "Я – ТИ"?*
- 7. Опишіть перший етап особистісного розвитку.*
- 8. Що таке "Я – ТИ" стосунки з самим собою?*

ТЕМА 3. Проблема розвитку особистості в психології *(М. М. Наконечна)*

Українська психологія про розвиток особистості

Теоретичні та емпіричні дослідження, здійснені в українській психологічній науці, засвідчують багатоаспектність підходів до проблеми розвитку особистості.

С. Д. Максименко, розглядаючи особистість у її генетичному розгортанні та розвитку, пропонує основною властивістю особистості вважати її цілісність: "Особистість живе, розвивається, функціонує та формується тільки як цілісність" [22, с. 12].

С. Д. Максименко, М. В. Папуча пропонують наступне визначення поняття: "Особистість – це форма існування психіки людини, що становить собою цілісну систему, яка здатна до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ" [24, с. 18]. Унікальність цілісної структури особистості обумовлена, на думку дослідника, зокрема, "постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми" [23, с. 133]. Разом з цим, "особистість завжди залишається незавершеною, відкритою до нових змін" [23, с. 133]. Генетико-моделюючий метод як засіб пізнання процесу розвитку особистості ґрунтується, на думку С. Д. Максименка, на таких основних принципах, як: 1) принцип аналізу за одиницями; 2) принцип єдності біологічного і соціального; 3) принцип креативності; 4) принцип рефлексивного релятивізму; 5) принцип єдності генетичної і соціальної ліній розвитку [24].

"Наукові дані засвідчують, – пише С. Д. Максименко, – що, вивчаючи становлення людини, ми маємо справу з явищем проектування (самопроектування!) вищих психічних функцій в унікальному просторі соціальної ситуації розвитку" [22, с. 23]. У даному процесі визначальною є цілісність трьох змінних: 1) власне генезису, що йде за об'єктивними законами; 2) своєрідної активності особистості; 3) системи соціально-педагогічних умов функціонування і розвитку особистості. Актом розвитку в даному підході виступає створення

засобу [22]. В цілому розгляд особистісного розвитку в рамках генетичної психології є адекватним щодо предмет і методу психологічного дослідження даного феномену та є відповідним провідному принципу психології – принципу розвитку.

А. К. Дусавицький зазначає: "З точки зору становлення особистості як вільної, самостійної та відповідальної індивідуальності, катастрофою є втрата історичної пам'яті, яка відбувається у третьому поколінні" [13, с. 1]. На думку дослідника, спілкування є способом буття особистості та підґрунтям для розвитку психічних функцій. Експериментальні дослідження розвитку особистості, з точки зору А. К. Дусавицького, підкреслюють принципово важливу роль молодшого шкільного віку в процесі становлення людини. Спосіб входження в першу соціально-нормовану діяльність визначає межі свободи, самостійності та відповідальності та засоби їх реалізації людиною. Змістом зони найближчого розвитку у віці 6–10 років є процес оволодіння дитиною засобами саморозвитку – рефлексією та здатністю бути суб'єктом власної навчальної діяльності. Побудова освітнього простору розвитку без урахування психологічних особливостей становлення особистості в навчальній спільноті не може розв'язати проблему розвитку особистості дитини в сучасній системі виховання. А. К. Дусавицький стверджує, що: "Психологічна практика, яка ґрунтується на розумінні закономірностей розвитку особистості, носить всезагальний характер" [13, с. 3]. Тим самим дослідник окреслює суспільну функцію психологічної науки як пояснювальної та прогностичної галузі знань.

Н. О. Татенко аналізує передумови трансформації особистості. В даному контексті трансформація є синонімічною до поняття розвитку. "Саме в момент поєднання горизонтальної, умовно, мети і вертикальної глибини страждання з висотою (духу) його пережити в самій особистості відбувається трансформація" [42, с. 582]. Трансцендентна трансформація особистості як глибинно особистісний розвиток є чинником, який наближає людину до щастя, до екзистенційного щастя бути.

Г. О. Балл зазначає, що "у практичному плані не підлягає сумніву, що слід прагнути (педагогам – у першу чергу) до розвитку внутрішньої свободи особи у комплексі з моральністю і відповідальністю" [5, с. 4]. Розвиток особистості має ґрунтуватися на вільному осмисленому виборі людини.

Т. М. Титаренко стверджує: "Особистість у розвитку – це поступово глибша індивідуалізація, дедалі виразніша своєрідність, відособленість від зовнішніх впливів, які мало-помалу втрачають першочергову значущість" [43, с. 86–87]. Дане положення підкреслює роль внутрішніх факторів в розвитку особистості, індивідуальних факторів суб'єктності людини. Т. М. Титаренко пише: "Розвиток є результатом цілої системи змін: прогресивних і регресивних, кількісних і якісних, зворотних і незворотних, стабільних і нестійких, спрямованих і стохастичних" [43, с. 107]. В даному твердженні визначається, чим породжується розвиток. Цікавим є опис результатів розвитку особистості: "Розвиваючись, людина пише свою історію, змінює докільця, об'єктивується в продуктах матеріальної й духовної культури" [43, с. 94]. Усвідомлення себе автором власної життєвої історії є передумовою та істотною характеристикою самоактуалізації, самореалізації особистості. З цього приводу Т. М. Титаренко зазначає: "Особистість має інтенцію, сутнісне прагнення до розвитку, свободи, самоактуалізації, тому вона не може не змінювати себе як світ, як суверенну тотальність" [43, с. 112].

Т. М. Титаренко визначає розвиток особистості з 1) процесуальної та 2) результативної точок зору. 1) "Розвиток особистості є постійно прогресуючим задоволенням її актуальних потреб, що забезпечує специфічну мотивацію зростання над цими потребами" [43, с. 112]. 2) "Розвиток особистості у своєму результативному виразі є її постійним якісним перетворенням, пов'язаним із підвищенням рівня внутрішньої організації, структурованості, зростанням складності самореалізовуватися у складних життєвих стосунках" [43, с. 107]. Концепція Т. М. Титаренко поєднує глибину психологічної рефлексії з метафоричністю пізнання та опису психологічних явищ, що породжує оригінальний, самобутній підхід щодо проблеми розвитку особистості.

Розвиток особистості має такі характеристики, як безперервність та цілісність. Як справедливо зауважує М. В. Папуча, "... в особистості нічого не розвивається окремо; розвивається лише вся особистість за окремими лініями, і цей рух призводить до набуття специфічно-своєрідної форми особистості" [32, с. 313]. Це – перша вихідна дослідницька позиція. "Друга ключова позиція аналізу стосується

того факту, що особистість існує – розвивається у складній взаємодії свого-внутрішнього і свого-зовнішнього; при цьому внутрішнє, поперше, набагато реальніше для людини (хоча і – не матеріальне), ніж зовнішнє..., а по-друге, воно має тенденцію до вираження, що змінює його самого і забезпечує його існування" [32, с. 313]. Третя вихідна позиція аналізу, на думку М. В. Папучі, пов'язана з самодетермінацією розвитку особистості. Ці три ключові позиції, які складають континуум розуміння розвитку особистості, задають науковий підхід до зазначеної проблеми, який вирізняється новим методологічним баченням проблеми розвитку особистості.

О. С. Штепа, розглядаючи проблему особистісної зрілості, визначає потребу особистості у самоактуалізації та відчутті ідентичності як джерело процесу внутрішньоособистісної трансформації. "Конструктивність процесу забезпечується самопослідовністю особистості, а продуктивність – її оптимальним рівнем довіри до себе" [46, с. 28]. Дослідниця визначає універсальні складові пропріуму зрілої особистості, а саме: синергічність, самоприйняття, креативність, контактність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, здатність до децентрації, наявність власної життєвої філософії [46].

Проблема розвитку особистості вирішується в українській психології з позицій генетичного аналізу становлення людини, її психічних та особистісних властивостей. Коло евристичних та ґрунтовно-теоретичних положень свідчить про наближення до розуміння сутності проблеми особистісного розвитку.

Всевіковий підхід до розвитку особистості

Персонологія – наука про особистість – розвивається на Заході протягом всього ХХ століття. І все ж першим глобальним невіршеним питанням Л. Х'елл, Д. Зіглер називають питання про те, як розвивається особистість [33]. Ми розглянемо деякі західні концепції, які можуть пояснити розвиток особистості, виходячи з власних методологічних позицій. Загальна методологічна база західної психології називається еkleктизмом [45].

Пауль Б. Балтес представляє всевіковий підхід у психології розвитку, який полягає в дослідженні мінливих та незмінних компонентів поведінки людини від народження до смерті, тобто протягом всього онтогенезу. Одне з основних положень всевікового підходу

наголошує на тому, що "будь-якому процесу розвитку притаманна внутрішня динаміка набутків та витрат... жоден процес розвитку не складається лише з росту та вдосконалення" [6, с. 436]. Ця точка зору доповнює вчення про самоактуалізацію гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.), поглиблюючи наше розуміння діалектичної сутності процесу розвитку особистості.

Поняття всевікового розвитку, на думку П. Балтеса, "включає в себе загальну ідею про те, що розвиток притаманний всьому людському життю" [6, с. 439]. Це дозволяє припустити, що особистісний розвиток також відбувається протягом усього періоду онтогенезу.

Фактори психічного розвитку та розвитку особистості численні та різноманітні. Для їх систематизації в рамках всевікового підходу була запропонована трифакторна модель. В даній моделі відображені три категорії впливів, які відчуває індивід, на які він повинен реагувати діючи. Отже, індивід, який розвивається, протягом життя зазнає впливу вікових, історико-часових та індивідуальних факторів. Як зазначає П. Балтес, "вони діють протягом всього життя, їх вплив з часом акумулюється, і від них залежить хід всього розвитку" [6, с. 455].

П. Балтес вважає, що "пластичність пов'язана з багатоваріантністю розвитку однієї і тієї ж людини і визначає той потенціал, який вона має для реалізації різних форм поведінки і розвитку" [6, с. 448]. Таким чином, можна виділити одну з характеристик процесу розвитку особистості, а саме пластичність (серед інших слід виділити також недиз'юнктивність). Пластичність означає, що особистість має багато альтернатив, варіантів розвитку, а також певний потенціал для втілення різних форм поведінки, розвитку, самореалізації.

Гуманістична психологія про розвиток особистості

Г. Олпорт зазначає: "Особистість – це скоріше перехідний процес, ніж завершений продукт" [31, с. 175]. Центральним для концепції розвитку (становлення) особистості Г. Олпорта є визнання того, що становлення особистості скеровують не лише стимули, які впливають на потяги, притаманні всім людям. "Цим процесом також керує диспозиція до усвідомлення своїх можливостей, тобто до станов-

лення специфічно людських здібностей на всіх стадіях розвитку" [31, с. 175]. Розглядаючи людські здібності, ключовою Г. Олпорт визнає індивідуацію, формування індивідуального стилю життя, який характеризується трьома основними компонентами: самосвідомістю, самокритичністю та саморозвитком. Хід розвитку частково залежить від власних функцій індивіда, частково випадковий, частково адаптивний. Одним з найважливіших понять в теорії Г. Олпорта є поняття пропріуму. "Пропріативні прагнення надають особистості єдність, але це ніколи не буває єдність здійснення, спокою чи зняття напруги" [31, с. 199]. Концепція Олпорта конституює парадигму гетеростазу, а не гомеостазу. "Совість – це вирішальна рушійна сила розвитку особистості. Це процес, який контролює миттєві імпульси та ситуативне пристосування в інтересах довготривалих цілей та узгодженості з образом Я" [31, с. 200]. Фактично в даному випадку Г. Олпорт дуже близький до вітчизняного розуміння поняття волі. "В психології проблема становлення переплетена з проблемою структури, бо процес призводить до продукту" [31, с. 209]. "Психологію особистості не можна назвати ні винятково номотетичною, ні винятково ідіографічною. Вона балансує між цими двома крайнощами" [31, с. 231]. Зріла особистість, за Г. Олпортом, 1) має розширене почуття Я; 2) здатна будувати теплі відновини з іншими в інтимних та не інтимних контактах; 3) має почуття фундаментальної емоційної безпеки та самоприйняття; 4) сприймає, думає та діє активно та узгоджено із зовнішньою реальністю; 5) здатна до самооб'єктивації, саморозуміння та гумору; 6) живе в гармонії з єдиною цілісною філософією життя.

За К. Роджерсом, основні умови, за яких відбувається самоактуалізація особистості, – це належність до групи та самоповага [38]. Належність до групи передбачає взаємодію, а отже, і взаємодопомогу. А самоповага здебільшого складається з добрих справ, зроблених людиною, серед яких чільне місце, безперечно, належить допомозі іншим людям.

К. Роджерс вважав, що поведінка індивіда є функцією суб'єктивного сприйняття навколишньої дійсності (функцією феноменального поля).

В цілому концепція К. Р. Роджерса вся будується на наближен-

нях до розуміння сутності розвитку особистості, в термінології автора – становлення людини, що повноцінно функціонує. Дана концепція може бути названа динамічною, на противагу кільком статично-структурним психологічним концепціям особистості.

Розглянемо позицію К. Р. Роджерса стосовно ціннісного процесу як часткового відносно цілісного розвитку особистості людини. "Ефективність ціннісного процесу в досягненні самопідсилення індивіда залежить від міри його відкритості до того, що відбувається в ньому самому", – зазначає К. Роджерс [37, с. 404]. На думку дослідника, людей, які рухаються до більшої відкритості своєму досвідові, відрізняє спільність ціннісної спрямованості. Ця загальна ціннісна спрямованість сприяє як розвитку індивіда та інших членів спільноти, так і еволюції людства в цілому [37]. Рух у бік більшої відкритості власному досвіду є конкретизацією процесу набуття психологічної зрілості особистості в концепції К. Роджерса.

На думку К. Роджерса, основний мотив людського існування – прагнення до актуалізації, яке розглядається як притаманне організмові прагнення реалізувати свої можливості та здібності з метою зробити особистість більш сильною, а життя більш багатим, різнобічним, насиченим та задовольняючим. Всі інші мотиви є лише різновидами прагнення до актуалізації.

Прагнення до актуалізації є вихідною точкою становлення "людини, що повноцінно функціонує".

На думку К. Роджерса, у кожному з нас є прагнення до компетентності й розвитку здібностей настільки, наскільки це можливо для нас біологічно. Індивід має здатність до переживання й усвідомлення свого неправильного пристосування, тобто переживання інконгруентності між уявленням про себе та актуальним досвідом. Ця здатність поєднується з внутрішньою тенденцією до модифікації уявлення про себе, у результаті чого й виникає прагнення до реальності, рух від конфлікту до його вирішення.

К. Роджерс виділяє основні характеристики актуалізації: рухливість, відкритість, незалежність від зовнішнього впливу і опора на себе [38].

Прагнення до актуалізації К. Роджерс розглядає як базове, а як його прояв – прагнення до актуалізації свого "Я" – самоактуалізація

(самореалізація). Вона проявляється в прагненні індивіда розвиватись в напрямку ускладнення, самодостатності, зрілості та компетентності.

Людина, що повноцінно функціонує відкрита своєму досвідові, тобто може сприймати його без захисних механізмів, без страху, що усвідомлення своїх почуттів та думок вплине на її самоповагу. Її "Я" є результатом її зовнішнього та внутрішнього досвіду, який не викривлюється, аби співпасти зі сталим уявленням про себе, а уявлення про себе відповідають її досвідові, який правдиво проявляється вербальними чи невербальними засобами комунікації. Така людина не ліцемерить, висловлюючи те, що відчуває.

Максимально реалізуючись, така людина насичено живе у кожен момент свого життя. Їй властиві рухливість, високий ступінь пристосування до нових умов, терпимість до інших. Це емоційна і водночас рефлексивна людина. Вона довіряє своєму цілісному організмові, а як джерело інформації використовує швидше свої відчуття, почуття та думки, аніж поради інших людей.

Такі люди, як зазначає К. Роджерс, вільні у виборі свого життєвого шляху. Попри всі обмеження вони завжди мають вибір, вони вільні вибирати й несуть відповідальність за наслідки свого вибору. Самореалізуючись, вони стають більш творчими [38].

Метою особистісного зростання є, за висловом К. Роджерса, "хороше життя", яке означає не життя, заповнене задоволеннями, не багатство чи владу, не цілковитий контроль над собою чи спокій, а рух тим шляхом, який обрав сам організм. Людина, яка вільно рухається по шляху свого особистісного зростання, найбільш повно функціонує.

Психологічне зростання, за А. Маслоу, – це цілковите задоволення все більш високих потреб, якими в його ієрархії є потреба в самоактуалізації та самореалізації. Рух до самореалізації не може початись, доки індивід не звільниться від домінування таких нижчих потреб, як потреба у безпеці і визнанні. Коли особистість успішно справляється з цими потребами у міру їх виникнення, її енергія все більш готова звільнитися для самореалізації. Прагнення до високих цілей, власне, є показником психологічного здоров'я.

Самореалізація, за А. Маслоу, – це неперервна актуалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів; звернення своєї місії, або послікання, долі і т. д.; більш повне пізнання і, відповідно,

прийняття своєї власної споконвічної природи; невгамовне прагнення до єдності, інтеграції або внутрішньої синергії особистості [27].

На думку А. Маслоу, з самореалізацією людина набуває єдності, цілісності, інтеграції, стає більш відкритою для відчуттів, відрізняється неповторністю, експресією та спонтанністю, більш повно функціонує, має більші творчі здібності і гостріше почуття гумору, здатна покепкувати з себе, упевнюється в існуванні вищих ідеалів краси, радості, чесності, добра, істини та сенсу.

Розвиток особистості в необіхевіоризмі

Центральним поняттям в концепції А. Бандури є самоефективність, яка стосується переконаності у здатності особистості організувати та виконувати способи дій, необхідних для управління майбутніми ситуаціями [5, с. 2].

Прив'язаність до однолітків, на думку А. Бандури, зумовлює різні напрями розвитку, які залежать від типів цінностей, моральних стандартів та життєвих стилей, які моделюються та санкціонуються тими, з ким індивід постійно об'єднується [50, с. 19]. Дане уявлення дуже близьке до поняття референтних груп в українській та російській психології.

Головним механізмом особистої зміни, як вважає А. Бандура, є скерований досвід майстерності, на який спираються ефективні моделі поведінки. Зміна особистості виникає в середовищі соціальних впливів. Підхід А. Бандури включає чотири основні компоненти: інформаційний, саморегуляція, самоменеджмент (самоуправління) та залучення і створення соціальної підтримки для бажаних особистісних змін [50]. Існує два головні шляхи впливу соціальних норм на людську поведінку: 1) прийняття особистих стандартів створює систему саморегуляції, яка діє через інтерналізовані санкції стосовно самого себе; 2) поведінка також регулюється соціальними санкціями. Інтерперсональні впливи мають сильнішу регуляторну функцію, ніж загальні нормативні санкції, в силу своєї близькості, негайності та дієвості.

Концепція А. Бандури, об'єднуючи аналіз впливу факторів поведінки, когнітивної сфери та середовища, прагне розкрити проблему

розвитку особистості через концепт самоефективності. Це надає індивіду більшої відповідальності і свободи у побудові власної поведінки та самозмінах, які за умови конструктивності свого змісту можуть бути названі саморозвитком.

Проаналізовані концепції західної психології є лише кількома з багатьох, але все ж дозволяють отримати уявлення про різноманітність і різноплановість можливих теоретичних та емпіричних підходів до розв'язання проблеми розвитку особистості.

Розвиток особистості в культурно-історичній психології

Великий вплив у психології має культурно-історична теорія, головні ідеї якої містяться в творах Л. С. Виготського.

Л. С. Виготський, підсумовуючи дослідження розвитку вищих психічних функцій, наголошує, що "за змістом процес культурного розвитку може бути охарактеризований як розвиток особистості та світогляду дитини" [11, с. 745]. Інакше кажучи, розвиток особистості включений у контекст процесу культурного розвитку та становлення вищих психічних функцій. Дія допомоги, виникаючи в просторі інтерперсональної взаємодії, опосередковано сприяє розвитку інтрапсихічних функцій.

Л. С. Виготський вважав, що засобами оволодіння власною поведінкою, а відповідно, і засобами особистісного розвитку, є знаки [11].

О. Є. Кравцова зазначає: "Соціалізація за Л. С. Виготським – це процес, *спрямований не на зовнішні правила й обставини, а на самого суб'єкта*. Він послідовно оволодіває своїми психічними функціями і процесами" [16, с. 53]. Соціалізація в такому розумінні – це розгортання, становлення суб'єктності індивіда. Людина в процесі соціалізації все більшою мірою оволодіває власними психічними процесами і функціями. При такій інтерпретації поняття соціалізації очевидною стає її релевантність розвитку особистості.

Соціальність індивіда, на думку О. Є. Кравцової, проявляється в психологічних засобах оволодіння суб'єктом власною поведінкою та внутрішнім світом [16].

Згідно з культурно-історичною теорією Л. С. Виготського, спіл-

кування з оточенням є основним психологічним засобом розвитку в онтогенезі. При цьому спілкування слід розуміти як засіб осмислення та переосмислення світу, як засіб суб'єктного ставлення до оточення. Допомога іншому за своїм психологічним змістом є комунікативним актом. Допомога іншому є засобом осмислення, переосмислення та перетворення відносин індивіда з іншими людьми, що є складовою частиною процесу розвитку особистості.

Важливу роль у процесі соціалізації, тобто в процесі становлення людини як суб'єкта власної психіки, згідно з культурно-історичним підходом, відіграє уява [16].

Л. С. Виготський зазначає, що там, де суб'єкт відчуває себе джерелом своєї поведінки і діяльності, він діє особистісно [за: 16, с. 56].

Розвиток особистості у діяльнісному підході

С. Л. Рубінштейн зазначає: "Внутрішні умови, складаючись та змінюючись в процесі розвитку, самі обумовлюють те специфічне коло зовнішніх впливів, яким може піддаватися дане явище" [39, с. 275]. Зовнішні впливи діють опосередковано через внутрішні умови, в той час як внутрішні умови, змінюючись у процесі розвитку, обумовлюють специфічне коло зовнішніх впливів. Закони зовнішнього обумовленого розвитку особистості – це внутрішні закони. С. Л. Рубінштейн пише: В силу того, що зовнішні причини діють через внутрішні умови, зовнішня обумовленість розвитку особистості закономірно поєднується зі "спонтанністю" її розвитку" [39, с. 275]. Особистість формується у взаємодії людини з навколишнім світом, у цьому процесі задіяні як зовнішні впливи, так і внутрішні умови з фактором "спонтанності". В індивідуальній історії розвитку людини складаються індивідуальні особливості особистості. Справжнім призначенням психології С. Л. Рубінштейн вважав розуміння людей задля їх удосконалення.

Л. І. Анциферова стверджує, що "розвиток особистості – це передусім її соціальний розвиток" [2, с. 70]. При цьому наголошується на єдності соціального та психічного розвитку особистості при домінуванні соціального розвитку. Зазначається, яким чином відбувається розвиток: "особистість розвивається через включення в системи суспільних відносин" [2, с. 70]. Чим більше особистість у процесі

розвитку оволодіває все більш досконалими способами перетворення навколишнього світу, тим більше вона виступає не лише як суб'єкт власної поведінки, але й як суб'єкт свого внутрішнього світу, свого психічного життя. Основною характеристикою суб'єкта Л. І. Анцифєрова називає переживання людиною себе як суверенного джерела активності, здатного у визначених межах здійснювати перетворення навколишнього світу та саму себе [2].

Л. І. Анцифєрова виділяє три рівні розвитку особистості. "На першому рівні суб'єкт недостатньо адекватно усвідомлює свої істинні прагнення, він не враховує якість і ступінь свого впливу на ситуацію і тим самим перешкоджає успішності власних дій, незадовільні результати яких переживаються ним, однак, неадекватно, як зла воля оточення" [2, с. 72]. Другий рівень характеризується свідомим співвіднесенням цілей та мотивів; суб'єкт формує ситуації своєї поведінки, прагне передбачити прямі та побічні результати власних дій, здатний до адекватного співвіднесення власних можливостей із соціальними завданнями та вимогами діяльності. "На третьому, найвищому рівні особистість стає суб'єктом свого життєвого шляху, який вона свідомо вимірює масштабами історичного часу своєї епохи" [2, с. 72]. На цьому рівні особистість має свободу виявляти, переживати та вирішувати власними діями протиріччя розвитку суспільства.

Суб'єктом життя, на думку Л. І. Анцифєрової, є людина, особистість, яка повинна пізнавати себе та внутрішній світ оточуючих людей. Для такої особистості "мудрість – це не тільки знання, але й суб'єктивне ставлення до них, наповнене переживаннями, пристрастями, почуттями та емоціями" [1, с. 13]. Мудрість визначається Л. І. Анцифєровою як вершинне та таке, що зростає, утворення інтегрованої особистості. Інакше кажучи, мудрість – це якість особистості, яка досягла певного рівня розвитку та є відкритою до власного життєвого досвіду. Л. І. Анцифєрова зазначає, що "мудрість відрізняється... здатністю до безперервного зростання, розвитку, утворення нових способів здійснення життя в радикально мінливих соціальних обставинах, неочікуваних змінах свого психоорганізмичного життєвого досвіду" [1, с. 12]. Отже, мудрість як якість розвиненої особистості сама має здатність до розвитку та зростання. Концепція Л. І. Анци-

ферової ґрунтовно висвітлює проблеми розвитку особистості, виділяючи критерії, рівні та якості, притаманні особистості та динаміці її розвитку.

А. В. Брушлінський [7] стверджує, що природа психіки людини недиз'юнктивна, тобто її не можна розкласти на окремі фрагменти, частини, вона неперервна, континуальна. Розвиток особистості також має недиз'юнктивний характер.

Розвиток особистості є частковим поняттям стосовно розвитку суб'єкта в концепції А. В. Брушлінського: "Особистість або особистісне – лише одна з властивостей суб'єкта" [40, с. 139]. Континуально-генетична логіка аналізу психіки, як зазначає В. В. Селіванов [40] при розгляді концепції А. В. Брушлінського, полягає в тому, що компоненти, рівні, стадії психічного є онтологічно нероздільними, але відмінними. З цього випливає уявлення про недиз'юнктивність розвитку особистості.

А. В. Петровський наголошує: "Визначальним щодо розвитку особистості є діяльнісно-опосередкований тип взаємовідносин, який складається у неї з референтними групами й особами, які знаходяться на різних рівнях розвитку в цей період, та взаємозв'язками діяльностей, які задають ці референтні групи, спілкуванням в них, а не монополія "провідного типу діяльності" (предметно-маніпулятивної чи ігрової, чи навчальної і т. д.) [34, с. 430]. Багатопланова, а не одна-єдина провідна діяльність готує особистість до нових етапів розвитку. Після переходу на новий віковий етап відбувається саморух розвитку, в який включаються внутрішні закономірності розвитку, кількісні накопичення переходять в якісні зміни структури особистості, яка розвивається.

А. В. Петровський зазначає, що слід розрізняти два підходи до розвитку особистості [34]. Перший підхід є власне психологічним: "що вже є у особистості, яка розвивається, і що може бути в ній сформоване в даній конкретній ситуації розвитку" [34, с. 430]. Другий підхід є власне педагогічним і розглядає питання про те, що і як повинно бути сформоване в особистості для відповідності її соціальним вимогам.

А. М. Кричевець розглядає проблему внутрішніх умов розвитку особистості та можливості розв'язання психофізичної проблеми.

Аналізуючи систему поглядів на психічне в природничій онтології, вчений критично зауважує: "Онтогенез як (нефізичне) явище не належить до системи явищ, узгоджених з природничими засобами пізнання" [17, с. 5]. Всю сукупність причин розвитку особистості неможливо описати мовою фізики чи фізіології, і в цілому розвиток не піддається об'єктивному опису, як вважає А. М. Кричевець. "Будь-який продуктивний акт розвитку в навчанні – це вихід за межі даного, трансцендування наявної ситуації" [17, с. 14]. Підсумовуючи здійснений аналіз проблеми, вчений стверджує, що "внутрішні умови розвитку суб'єкта – це і є сам суб'єкт" [17, с. 17]. Таким чином, проголошується недетермінованість переходів від однієї до іншої стадії розвитку та домінанту смислових установок, які створює і за які відповідальна особистість у процесі свого розвитку.

П. Я. Гальперін, аналізуючи емпіричні факти, приходять до висновку, що "якщо дітей не виховувати, то діти й не розвиваються" [12, с. 145]. Першим кроком в розвитку людини, на його думку, є виховання у неї нової, неорганічної потреби. Виховання дитини можливе лише на фоні ставлення до дорослого [12].

І. М. Арієвич, учень П. Я. Гальперіна, наголошує на тому, що "вивчення індивідуальних відмінностей можливе тільки в тому разі, якщо ми, визнаючи соціальну заданість процесу розвитку, не забуваємо про індивідуальний розвиток у всій його унікальності" [3, с. 50]. Проаналізувавши новітні науково-психологічні підходи, зокрема соціокультурний та когнітивний, І. М. Арієвич підводить до висновку про те, що "поняття інтеріоризації вказує на генетичний зв'язок між зовнішньою та внутрішньою діяльністю та задає конкретний механізм перетворення зовнішнього на внутрішнє – без дуалістичного протиставлення цих планів діяльності" [3, с. 58].

Б. Д. Ельконін стверджує: "Сукупна дія, в якій будується екранування та засобами екранування – людське самовиявлення, є одиницею розвитку" [48, с. 45]. Екранування, на думку Б. Д. Ельконіна, – це відображення внутрішнього та його "повернення" діючій особі. Предметом екранування є динаміка "внутрішніх рухів" особистості. Функціями екрана є відображення, підсилення та повернення. Продуктивна дія – це індивідуальна форма інтерпсихічної форми дії. "Продуктивна дія є не тільки становлення діючого, не тільки

оформлення матеріалів, які втягуються у неї, але й становлення, перетворення ситуації та умов, в яких вона протікає" [48, с. 46]. Пробна форма продуктивної дії – це, власне, дія-становлення, і тому пробно-продуктивна дія є формою актуалгенезу. Концепція Б. Д. Ельконіна розвиває найбільш евристичні положення теорії діяльності та культурно-історичної теорії.

Розвиток особистості: різні психологічні перспективи

Н. І. Петрова здійснила експериментальне дослідження особистісних особливостей процесу самоактуалізації у людей творчих спеціальностей. Була висунена наступна гіпотеза: "Самоактуалізація особистості як комплексне утворення передбачає існування певної структури особистісних властивостей, яка під впливом творчого процесу змінюється; зміни, що відбуваються, залежать від рівня самоактуалізації" [33, с. 45]. В даному дослідженні розвиток особистості пов'язується з розвитком її творчого потенціалу. Самоактуалізація як саморозвиток зрілої особистості характеризується, за даними Н. І. Петрової [33], такими особистісними особливостями, як автономність, самостійність, спонтанність, більш високий рівень відповідальності, задоволеність собою, своєю діяльністю та життям у цілому. Розвиток особистості в напрямку самоактуалізації передбачає, що властивості особистості мають стійку і гармонійну структуру.

Л. М. Разоріна аналізує підходи до розуміння змісту поняття "особистість" у радянській психології [36]. Вона розподіляє типові загально визнані визначення особистості на три групи. Перша група характеризується заміною визначення особистості на апеляцію до сутності людини. Вважаючи такий підхід непродуктивним, Л. М. Разоріна зазначає: "Особистість не є сутністю людини; вона – продукт дії цієї сутності" [36, с. 80]. Друга група визначає особистість як певну характеристику чи рівень розвитку людини. В даному руслі однією з головних властивостей особистості є її соціальна якість. Третя група представлена діяльнісним підходом до визначення особистості. Поняттям "особистість" позначають ті якості, яких людина набуває завдяки життю в суспільстві [36, с. 80]. Даний підхід представлений, зокрема, концепцією О. М. Леонтєва, який розглядає

особистість як внутрішній момент розвитку предметної діяльності. Б. С. Братусь розглядає особистість як вищий рівень інтеграції та психічного відображення; особистість є способом оволодіння сутнісними силами людини [цит. за: 36, с. 82]. Узагальнюючи проведене теоретичне дослідження, Л. М. Разорина пропонує цілісне уявлення про сутність особистості як знаряддя, функціонального органу засвоєння та реалізації людиною її сутності: "Особистість може бути визначена як соціальне надчуттєве утворення, яке відображує міру засвоєння та реалізації людиною соціальних цінностей, цілей, норм, форм, способів та засобів діяльності та ставлення до них" [36, с. 86].

У підході Н. І. Непомнящої [29] надзвичайно евристичним видається концепт нескінченності людини, який виступає в концепції автора як основа творчої здатності особистості. Психологічною формою втілення нескінченності людини є її здатність до подолання обмежених, звичних уявлень, знань про себе та про світ, ставлень до оточення та ін. Аналізуючи дані досліджень, здебільшого в галузі психології творчості, Н. І. Непомняща підсумовує: "Саме значущість, можна навіть сказати ціннісність необмеженості, некінечності уявлення про себе, ставлення до себе, до свого "Я", потреба в зміні себе є головною умовою розвитку здатності виходу за межі звичних, обмежених, тобто кінечних уявлень та знань про зовнішній світ, основою особистісного прийняття нового, творчого ставлення до будь-якої справи, саморозвитку" [29, с. 53].

В. Г. Ражников [35] аналізує концепцію постнеолітичної філософії А. С. Арсеньєва та її значення для розробки теоретичних основ психології. Генеза особистості в рамках даного підходу пов'язується передусім з виникненням безпосереднього релігійного відношення "Я – Ти", яке перетворюється на відношення "людина – світ", будучи виділеним раціональною свідомістю, яка виникає в момент рефлексії. Рушійними силами розвитку особистості в даній концепції виступають діалектичні пари, такі як безкінечність – кінечність, Я – Ти, людина – світ, органічне – неорганічне, діяльність – споглядання, рефлексія – трансцендування [35]. Спірною видається теза дослідника про відсутність необхідності строгої науковості для психології. Аргумент кризовості наукового-технічного прогресу, зокрема, при порівнянні з проблемами ядерних носіїв енергії,

виглядає малодоказовим стосовно проблем психологічної науки, яка не може дозволити собі поринути в метафізичні роздуми, будучи живою тканиною знань про психіку людини та її особистість як форму існування психіки.

А. Р. Фонарьов [44] розглядає розвиток особистості в процесі професіоналізації. Автор виділяє три модуси життєдіяльності, які є етапами становлення особистості професіонала, – модус володіння, модус соціальних досягнень та модус слугування. Здійснення єдності, спільного буття та діяльності з іншими людьми, на відміну від протиставлення себе іншим, можливе при переході до модусу слугування. Цей перехід можливий за допомогою поглибленої рефлексії та зміни ставлення до іншої людини. Головне тут, на думку А. Р. Фонарьова [44], – суб'єкт-суб'єктне спілкування. Допомога іншому в найбільш продуктивних своїх формах здійснюється через суб'єкт-суб'єктне спілкування, що є однією з ознак певного рівня розвитку особистості, зокрема в професійній сфері. Це дозволяє зробити припущення, що в професіях системи "людина – людина" допомога іншому, здійснювана через суб'єкт-суб'єктне спілкування, є засобом професіоналізації та особистісного розвитку індивіда.

Т. П. Скрипкіна [41] розробляє ідею про довіру до себе як умову розвитку особистості. Особистість розвивається через оволодіння новими видами діяльності та новими видами активності. Для цього потрібен певний рівень довіри до себе, пов'язаний з вибором та постановкою цілей. "Без довіри людини до себе неможливий творчий, тобто цілетворчий характер життєдіяльності, неможливе самопроекування майбутнього, оскільки довіра до себе передбачає, передусім, ставлення до себе як до цінності" [41, с. 102]. Т. П. Скрипкіна приходить до висновку, що довіра до себе є механізмом, який моделює ефект цілісності особистісного буття.

Численні дослідження, здійснені в психологічній науці як у межах теоретичних узагальнень, так і в межах евристичних експериментальних моделей, свідчать про складність проблеми розвитку особистості і водночас дають підстави для оптимізму щодо можливостей подальшої плідної розробки даної проблематики.

Питання для самоперевірки

1. *Як розуміє розвиток особистості С. Д. Максименко?*
2. *Які суттєві характеристики суб'єкта життя?*
3. *У чому специфіка культурно-історичного підходу до розвитку особистості?*
4. *Як гуманістичні психологи розуміли розвиток та зрілість особистості?*
5. *Як розвиток особистості пов'язаний із самоактуалізацією?*
6. *Чим відрізняється діяльнісний підхід до проблеми розвитку особистості?*
7. *Назвіть українських психологів, які займалися проблемою особистісного розвитку, та коротко охарактеризуйте їх наукові погляди.*

ПІСЛЯМОВА

Проведений огляд проблеми розвитку особистості в психології засвідчив неоднозначність підходів до досліджуваного феномену, обумовлену складністю предмета вивчення.

Проблема розвитку особистості належить до кола складних питань психологічної науки через суперечливість, мінливість, унікальність, по-перше, особистості як такої, по-друге, динаміки її розвитку.

В філософії оволодіти істиною неможливо, можливо лише наблизитися до неї, шукати її. Так і стосовно розвитку особистості – можливий розвиток наших уявлень про даний процес, досягнути який повною мірою науковець не може.

Загальним результатом і водночас перспективою вирішення проблеми розвитку особистості в психологічній науці є прагнення до подальшого пошуку відповіді на питання "Як розвивається особистість?"

Для віднайдення відповіді на це питання потрібне комплексне експериментальне дослідження, в якому були б репрезентативно представлені особи різного віку, різної професійної спрямованості і т. д. Але експериментальне дослідження саме по собі не може вирішити проблему – існує потреба в адекватній інтерпретації отриманих даних в межах концепції, теорії, наукової парадигми. Точне поняття відображення проблеми дасть змогу психологу професійно розв'язувати завдання діяльності – чи то діагностичної (уявлення про рівні розвитку), чи то консультативної (уявлення про розвиток особистості в процесі психотерапії) тощо.

Проблема розвитку особистості в психології повинна вирішуватися на теоретичному та практичному рівні у їх взаємозв'язку: теорія дає загальне бачення проблеми у її взаємозв'язку з поняттями, категоріями, принципами психологічної науки для конструктивності психологічної практики; практика сприяє розв'язанню конкретних завдань, що стоять перед особистістю, яка розвивається. Це відкриває розвивальний потенціал психологічної теорії та практики для людини і суспільства в цілому.

ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Всевіковий підхід 29
Генетико-моделюючий метод 25, 26
Генетична психологія 25–26
Гуманістична психологія 29–33
Діалог 13, 21
Діяльнісний підхід у психології 35–39
Допомога 35
Зріла особистість 30
Креативність 25, 28
Культурно-історична психологія 7–8
Необіхевіоризм 33–34
Особистісний розвиток 20–24
Особистість 5–10
Особистість, що повноцінно функціонує 32
Призначення 22
Рефлексія 15
Розвиток 13–24, 28–36
Розвиток особистості 6, 28–39
Становлення 11, 12
Суб'єкт 35, 36
Я 17, 20, 22

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адлер А. 9
Анциферова Л. І. 36–37
Арсеньєв А. С. 14, 20
Балл Г. О. 26
Балтес П. Б. 29
Бандура А. 33–34
Брушлінський А. В. 37
Бубер М. 17
Виготський Л. С. 5, 6, 16, 34–35
Гальперін П. Я. 38
Дусавицький А. К. 26
Ельконін Б. Д. 38
Ільєнков Е. В. 5, 6
Лосєв О. Ф. 11
Максименко С. Д. 25
Маслоу А. 18, 32–33
Михайлов Ф. Т. 7
Непомняща Н. І. 40
Олпорт Г. 30
Петровський А. В. 37
Роджерс К. 30–32
Рубінштейн С. Л. 14, 17, 23, 35
Скрипкіна Т. П. 41
Татенко Н. О. 26
Титаренко Т. М. 27
Фонарьов А. Р. 41
Фройд З. 9
Фромм Е. 9
Штепа О. С. 28
Юнг К. Г. 22

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л. И. Гуманистически-экзистенциальный подход к мудрости: способы постижения истинного Я и призвания человека / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 3. – С. 5–14.

2. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л. И. Анцыферова // Особистість в психологічних дослідженнях : тексти / упоряд. С. Д. Максименко, М. В. Папуча ; за заг. ред. С. Д. Максименка. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 70–72.

3. Ариевич И. М. Вклад П. Я. Гальперина в теорию деятельности: интегральный подход к обучению и развитию / И. М. Ариевич // Вопросы психологии. – 2002. – № 5. – С. 50–59.

4. Арсеньев А. С. Размышление о работе С. Л. Рубинштейна "Человек и мир" / А. С. Арсеньев // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 130–160.

5. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти / Г. О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9. – С. 1–7.

6. Балтес П. Б. Всевозрастной подход в психологии развития: исследование подъемов и спадов на протяжении жизни / П. Б. Балтес // Психология развития. – СПб. : Питер, 2001. – С. 436–459.

7. Брушлинский А. В. Психология субъекта / А. В. Брушлинский. – СПб. : Алетейя, 2003. – 272 с.

8. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер // Квинтэссенция. Философский альманах 1991 года. – М. : Политиздат, 1992. – С. 294–370.

9. Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта / Дж. Бьюдженталь. – М. : Корвет, 2008. – 309 с.

10. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / В. С. Выготский // Собр. соч. : в 6 т. – М. : Педагогика, 1983.

Т. 3. – 1983. – 336 с.

11. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
12. Гальперин П. Я. Лекции по психологии / П. Я. Гальперин. – 2-е изд. – М. : КДУ, 2005. – 400 с.
13. Дусавицкий А. К. Психология личности в социальном измерении / А. К. Дусавицкий // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 2–3. – С. 1–3.
14. Ильенков Э. В. Идеал / Э. В. Ильенков // Ильенков Э. В. Философия и культура. – М. : Политиздат, 1991. – С. 204–212.
15. Ильенков Э. В. Что же такое личность? – С чего начинается личность / Э. В. Ильенков ; под ред. Р. И. Косолапова. – М. : Политиздат, 1991. – С. 319–357.
16. Кравцова Е. Е. Психологическое содержание понятия "социализация" в рамках культурно-исторического подхода Л. С. Выготского / Е. Е. Кравцова // Журнал практического психолога. – 2005. – № 6. – С. 52–60.
17. Кричевец А. Н. Внутренние условия развития и психофизическая проблема / А. Н. Кричевец // Вопросы психологии. – 2005. – № 1. – С. 3–18.
18. Лосев А. Ф. Дерзание духа / А. Ф. Лосев. – М. : Художественная литература, 1988. – 367 с.
19. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / А. Ф. Лосев // Философия. Мифология. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – С. 21–185.
20. Лосев А. Ф. Страсть к диалектике / А. Ф. Лосев. – М. : Советский писатель, 1990. – 320 с.
21. Лэнгле А. Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности / А. Лэнгле. – М. : Генезис, 2006. – 156 с.
22. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Издательство ООО "КММ", 2006. – 240 с.
23. Максименко С. Д. Загальне поняття про особистість та її структуру / С. Д. Максименко // Особистість в психологічних дослідженнях : тексти / упоряд. : С. Д. Максименко, М. В. Папуча ; за заг. ред. С. Д. Максименка. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 131–144.

24. Максименко С. Д. Теоретико-методологічні засади генези особистості / С. Д. Максименко // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти : матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року. – К., 2005. – С. 18–34.

25. Максименко С. Д. Особистість починається з любові / С. Д. Максименко, М. В. Папуча // Особистість в психологічних дослідженнях : тексти / упоряд. : С. Д. Максименко, М. В. Папуча ; за заг. ред. С. Д. Максименка. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 159–169.

26. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб. ; М. ; Х. ; Минск : Питер, 2003. – 352 с.

27. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М., К. : Рефлбук; Ваклер, 1997. – 300 с.

28. Михайлов Ф. Т. Общественное сознание и самосознание индивида / Ф. Т. Михайлов. – М. : Наука, 1990. – 223 с.

29. Непомнящая Н. И. Психодиагностика личности: Теория и практика / Н. И. Непомнящая. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 192 с.

30. Непомнящая Н. И. Целостно-личностный подход к изучению человека / Н. И. Непомнящая // Вопросы психологии. – 2005. – № 1. – С. 116–125.

31. Олпорт Г. Становление личности : избранные труды / Г. Олпорт ; пер. с англ. ; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.

32. Папуча М. В. Теоретичні проблеми психологічного дослідження розвитку особистості / М. В. Папуча // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26 : в 4 т. – Т. 3. – С. 311–318.

33. Петрова Н. И. Динамика самоактуализации у студентов творческих специальностей / Н. И. Петрова // Вопросы психологии. – 2005. – № 1. – С. 45–50.

34. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 528 с.
35. Ражников В. Г. Еще раз попытаться понять личность / В. Г. Ражников // Вопросы психологии. – 2003. – № 1. – С. 131–133.
36. Разорина Л. М. К определению содержания понятия "личность" в советской психологии / Л. М. Разорина // Вопросы психологии. – 2005. – № 1. – С. 79–87.
37. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – 527 с.
38. Роджерс К. Р. Личностный рост / К. Р. Роджерс // Особистість в психологічних дослідженнях : тексти / упоряд. : С. Д. Максименко, М. В. Папуча ; за заг. ред. С. Д. Максименка. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 44–46.
39. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
40. Селиванов В. В. Континуально-генетическая логика исследования психологии субъекта / В. В. Селиванов // Вопросы психологии. – 2004. – № 4. – С. 138–140.
41. Скрипкина Т. П. Доверие к себе как условие развития личности / Т. П. Скрипкина // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 95–103.
42. Татенко Н. О. Життєвий успіх як засіб трансцендентної трансформації особистості / Н. О. Татенко // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року. – К., 2005. – С. 580–585.
43. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
44. Фонарев А. Р. Развитие личности в процессе профессионализации // Вопросы психологии. – 2004. – № 6.
45. Хьелл Л. Теории личности: Основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2005. – 608 с.
46. Штепа О. С. Пропріум зрілої особистості // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 2. – С. 26–35.

47. Эльконин Б. Д. Действие как единица развития / Б. Д. Эльконин // Вопросы психологии. – 2004. – № 1.
48. Эльконин Б. Д. Психология развития / Б. Д. Эльконин. – М. : Издательский центр "Академия", 2001. – 144 с.
49. Юнг К.-Г. Становление личности / К.-Г. Юнг // Психология личности / под ред. В. Усманова. – СПб. : Питер, 2005. – С. 65–80.
50. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / A. Bandura // Self-efficacy in Changing Societies / ed. by Albert Bandura. – Cambridge University Press, 2002. – 336 p. – P. 1–45.

ДОДАТОК

Пануча М.В.

ВИРАЗНІСТЬ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ОЗНАКА ОСОБИСТОСТІ

На думку Г. Олпорта, "Американська психологія – це психологія реакції...Ми приходимо до дії тільки коли на нас діє певний стимул"¹. Олпорт називає кількох, як він виражається, «незгодних», і серед них Дж. Дьюї, який наполягав на тому, що люди діють не лише тоді, коли їх примушують до дії деякі зовнішні стимули або внутрішні потреби, вони діють в будь-якому випадку, вони не можуть не діяти². З Олпортом можна цілком погодитись, зауваживши, що даний погляд стосується не лише американської, а всієї сучасної психології. Тобто, переважаючий загальний погляд на людину – як на автомат, що дає лише реакцію у відповідь. Цей частковий і абсолютно невірний погляд призводить до сумних наслідків...людська природа, активна і вільна за самою своєю сутністю повністю деформується.

Олпорт пише: "Як тільки ми починаємо цікавитись активністю в цілому, а не лише реактивністю, ми починаємо вірно оцінювати значущість виразності"³.

Виразність виявляється ключовою ознакою психології людини, і це майже сторіччя тому набагато більш точно і тонко помітив Л. С. Виготський: "Особистість стає для себе тим, чим вона є в собі, через те, що вона пред'являє для інших. Це й є процес становлення особистості"⁴ (виділено нами. – М.П.). Тут ухоплено становлення (розвиток) особистості, який виявляється неможливим поза виразністю (пред'явленням). Тут-таки ухоплена і необхідність Іншого – без нього виразність відбутися не може. Тож виразність – відпочаткова і фундаментальна риса, це активність, а не ре-

¹ Олпорт Г. Становление личности / Г. Олпорт. – М., 2002. – С. 420.

² Олпорт Г. Становление личности/ Г. Олпорт. – М., 2002. – С. 421.

³ Олпорт Г. Становление личности/ Г. Олпорт. – М., 2002. – С. 421.

⁴ Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский. – М., 1983, Т. 3. – С. 144.

активність, вона може існувати лише в умовах свободи від стимулів. Вона потребує Іншого (слухача) і отже – "повертається" до дитини, пройшовши складний шлях, і приводить власне до появи особистості.

Виразність не можна визначити в стимул-реактивній парадигмі, в якій би "одяг вона не рядилася" - в експеримент, інтроспекцію, тест, опитувальник etc. Виготський розробив і реалізував спеціальний (він його назвав аналітичним) метод, основним принципом якого став «конструктивізм» (термін Виготського). Сутність методу полягає в створенні в дослідницькій ситуації умов вияву (не відповіді!) людиною власних психічних якостей і процесів. Власне, такі умови обов'язково існують в житті людини, її історії (тому Виготський називав метод генетико-моделюючим). Зазначимо: це зовсім не схоже на так званий "формуючий експеримент", швидше – повна протилежність йому.

Що ж, власне, виражає людина? Наші спостереження і аналіз деяких спеціальних даних засвідчують, що людина виражає враження. Це особливі психічні утворення, які мають синтетичну природу і є дуже енергоємними. Враження накопичуються в досвіді, є на цьому етапі неусвідомленими, але емоціогенними. Вони відчуваються людиною як те, що турбує і волає вираження. Останнє можливо лише в переживанні. Переживання розуміється тут як процес активного вираження власних вражень в знаковій формі. На думку В.Волошинова (яку ми повною мірою розділяємо), вираження о-формлює переживання, надаючи цьому власне людської знаково - символічної природи. Зовнішньою (поведінковою) формою такого вираження найчастіше (ще з самого початку онтогенезу) є оповідь. Ми розуміємо оповідь як особливий, окремий і самостійний вид мовлення, який не тільки виражає отримані враження, надаючи їм знаково - сенсової природи. Насправді, для психології принциповим є розуміння того факту, що оповідь здійснює зворотній вплив на внутрішній світ людини, яка оповідає. Цей вплив і є головним – він формує переживання, що й забезпечує переведення вражень у форму існування в індивідуальному досвіді саме цієї людини. Таким чином відкриваються абсолютно нові можливості пізнання і розуміння внутрішнього світу і, в цілому, психології людини. Зокрема ми маємо

надію, що висловлений тут підхід відкриє можливість психологічного дослідження індивідуальної системи сенсів, як в оточуючому людину соціальному середовищах, так і у її внутрішньому світі.